

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ

VEMA OF ASKLIPIOS

APRIL-JUNE 2003 VOLUME 2 No 2

QUARTERLY EDITION BY THE 1st NURSING DEPARTMENT
OF ATHENS TECHNOLOGICAL EDUCATIONAL INSTITUTION

Εν αρχή ην ο φόβος;

Συνθήκες υγιεινής και ασφαλείας εργασίας

Προβλήματα χρονίως κατακεκλιμένων ασθενών

Η σχέση της προεγχειρητικής ενημέρωσης
με το μετεγχειρητικό πόνο

Ποιότητα ζωής ασθενών με καρκίνο του μαστού

Πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας

Αδενοκαρκίνωμα και ενδοκρινείς όγκοι
του λεπτού εντέρου

Ποιότητα ζωής πριν την εισαγωγή στη ΜΕΘ

And there was the fear?

Occupational health and safety

Problems of patients in chronic bed rest

The relationship between preoperative preparation
and post-operative pain

Quality of life assessment in breast cancer patients

Primary health care

Adenocarcinomas and endocrine tumors
of the small intestine

Quality of life before intensive care unit admission

ΕΝΤΥΠΟ ΚΑΛΙΣΤΟ ΑΡ. ΑΔΕΙΑΣ 1459/99

ΒΗΜΑ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Κατεχάκη & Αδριανείου 3 - 115 25 ΑΘΗΝΑ

Περιεχόμενα

Από τη Σύνταξη 67

Ειδικά άρθρα

Εν αρχή ην ο φόβος; Γ.Απ. Πανούσης 69

Συνθήκες υγιεινής και ασφάλειας εργασίας.
Ανάπτυξη προτύπου (model) για την πρόληψη
και αντιμετώπιση εργατικών ατυχημάτων Ι.Δ.
Μπουρής 73

Ανασκοπήσεις

Προβλήματα χρονίως κατακεκλιμένων ασθενών.
Φ. Μπαμπάτσικου, Α. Ελευθερίου 81

Η σχέση της προεγχειρητικής ενημέρωσης με το
μετεγχειρητικό πόνο. Θεωρητική προσέγγιση.
Ε. Κοτρώτσιου, Ε. Αργυρούδης 86

Εξελιξείς και προοπτικές για την εκτίμηση της
ποιότητας ζωής ασθενών με καρκίνο του μαστού.
Σ. Ανδρεά 89

Η οργάνωση και λειτουργία της πρωτοβάθμιας
φροντίδας υγείας στα πλαίσια του γενικότερου
κοινωνικού, οικονομικού και πολιτιστικού μο-
ντέλου ανάπτυξης της χώρας μας. Γ. Αναγνώ-
στου, Χρ.Β. Οικονομοπούλου 94

Αδενοκαρκίνωμα και ενδοκρινείς όγκοι του πε-
πτού εντέρου. Χ. Καλέκου-Γκρέκα 99

Ερευνητική εργασία

Ποιότητα ζωής πριν την εισαγωγή στη ΜΕΘ. Νοσο-
κομειακές λοιμώξεις του ουροποιητικού συστήμα-
τος και νοσοκομειακή πνευμονία Ε. Αποστολοπού-
λου, Α. Γεωργούδη, Λ. Γρηγοράκος 105

Οδηγίες για τους συγγραφείς 111

Contents

From the editors 67

Special articles

And there was the fear? G.Ap. Panousis 69

Occupational health and safety. Developing a mo-
del for the prevention and reduction of work re-
lated accidents. J.D. Bouris 73

Reviews

Problems of patients in chronic bed rest.
F. Babatsikou, A. Elefteriou 81

The relationship between preoperative preparation
and post-operative pain-A theoretical approach.
E. Kotrotsiou, E. Argiroudou 86

Prospects and developments on quality of life as-
sessment in breast cancer patients. S. Andrea 89

The organization of primary health care within
the social economic and cultural context. G.
Anagnostou, Chr.V. Oikonomopoulou 94

Adenocarcinomas and endocrine tumors of the
small intestine. An update. Ch. Kalekou-Greka 99

Original paper

Quality of life before intensive care unit admis-
sion. Nosocomial urinary tract infections and no-
socomial pneumonia. E. Apostolopoulou, A. Georgou-
di, L. Grigorakos 105

Instructions to authors 111

Εν αρχή ην ο φόβος;

Γ.Απ. Πανούσης

Καθηγητής Εγκληματολογίας, Τμήμα
Επικοινωνίας & ΜΜΕ, Πανεπιστήμιο
Αθηνών, Αθήνα

Λέξεις κλειδιά: Βιοηθική, Βιοδίκαιο,
βιοεξουσίες

Key words: Bioethics, biolaw, biopower

Περίληψη Η κλωνοποίηση παραπέμπει σε δημιουργία «πιστών γενετικά αντιγράφων» με ειδικότερη αναφορά σε DNA και γονίδια, σε κύτταρα ή σε οργανισμούς. Αυτή η μίμηση της φύσης δημιουργεί μια σειρά ηθικών, νομικών και κοινωνικών προβλημάτων.

Abstract **And there was the fear?** G.Ap. Panousis. Department of Communication and MM, University of Athens, Athens, Greece. Vema of Asklipios 2003, 2(2):69–72. **Professional and ethical codes embody principles related to the dignity and privacy of individuals. Social science may focus on controversial and politically sensitive issues concerning cloning and preserve the relational dimension of living beings as union.**

Το πέρασμα από τη διερεύνηση του κόσμου στη μεταβολή του, δηλαδή η δυνατότητα συναρμολόγησης, ανακατασκευής ή επισκευής των όντων με βάση την πλήρη γνώση της αρχικής δημιουργίας, συνδέθηκε με τη «βλασφημία», με το «ελιξήριο νεότητας», ακόμα και με την «αθανασία». Το βιολογικό τσιπ, ο βιονικός άνθρωπος, ο Φρανκεστάιν, τα κλωνοποιημένα έμβρυα, τα ακέφαλα όντα, αφενός έθεσαν ερωτήματα για τα όρια της επιστήμης (ιδιαίτερα της γενετικής μηχανικής) κι αφετέρου προβλημάτισαν τους διανοητές για το τίμημα που ενδέχεται να πληρώσει η κοινωνία μας εισερχόμενη σ' αυτό το νέο, θαυμαστό κόσμο.

Οι ειδικοί μοιάζει να διχάζονται ή να ισορροπούν σε τετνωμένο σκοινί ανάμεσα στα υπέρ και στα κατά. Για τους περισσότερους η κλωνοποίηση είναι επιστημονική επιτυχία και πρόκληση και όχι απειλή και δεν μπορεί να σταματήσει με απαγορεύσεις. Ισχυρίζονται ότι η προκατάληψη και τα συμφέροντα φράζουν τις πύλες της επιστημονικής προόδου και ότι το ζητούμενο δεν είναι η βιομηχανική παραγωγή ανθρώπων αλλά η βελτίωση της ζωής, της υγείας, της ποιότητας πολλών υπηρεσιών προς τον άνθρωπο.

Ο κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση πλασμένος άνθρωπος, ο κτιστός αλλά και θνητός, ο υπάρχων εκ της ζωοποιού ενεργείας του Θεού, δεν είναι δυνατόν να μετα-

τραπεί σε «αποθήκη ανταλλακτικών», ανταπαντούν οι αντίθετοι.

Το ερώτημα λοιπόν της πηγής των ηθικών μας αξιών, αν δηλαδή είναι ο ουρανός ή η γη, επανέρχεται δριμύτερο καθώς επενδύεται και με τον επικρεμάμενο κίνδυνο της αυθαιρετούσης άλογης βιοεξουσίας των επιστημόνων. Από τη μια η αλαζονεία κι από την άλλη ο φόβος μπροστά στη νέα Γνώση. Από τη μια ο φιλόσοφος που συζητά για το επιθυμητό κι από την άλλη ο βιολόγος που αναζητεί πιθανές λύσεις. Από τη μια τα προσδοκώμενα κέρδη από την εμπορική εκμετάλλευση παρόμοιων επιτευγμάτων κι από την άλλη η μοναδικότητα της ανθρώπινης αξίας και αξιοπρέπειας.

Ο έλεγχος της (χρήσης της) γνώσης και ο τελικός στόχος των επιστημονικών επιτευγμάτων δεν μπορεί παρά ν' αφορούν «το κοινό καλό», την πρόοδο της ανθρωπότητας ως συνόλου. Τι όμως εννοούμε με αυτό; Το σημείο συνάντησης της επιστήμης και της ηθικής εντοπίζεται στο πεδίο των αρχών και ειδικότερα σ' αυτό της ευθύνης, δηλαδή της στάθμισης θετικών και αρνητικών συνεπειών, έχει ως κέντρο τον σεβασμό στον άνθρωπο ως μοναδικής, αυτόνομης οντότητας και δεν αλλοιώνεται από πολιτικές σκοπιμότητες. Ούτε βέβαια από την επιστημονική αυθαιρεσία.

Η προστασία της ανθρώπινης αξίας και αξιοπρέπειας σημαίνει σεβασμό στη φύση του ανθρώπου και συνεπώς προϋποθέτει το σεβασμό στη σωματοψυχική του ακεραιότητα ή αντίθετα εμπεριέχει την αέναν προσπάθεια βελτίωσης της ανθρώπινης φύσης;

Η αντινομία –ή το δίλημμα– ανάμεσα στον ιερό χαρακτήρα της ζωής, δηλαδή το συλλογικό ορισμό του «καλού» και του «κακού», και την ποιότητα της ζωής (δηλαδή τον ατομικό, ελεύθερο προσδιορισμό του «καλού» και του «κακού») δεν αίρεται με δογματισμούς ή αφορισμούς.

Το φαινόμενο της ζωής δεν προσδιορίζει (ούτε ταυτίζεται) με την έννοια της ζωής.

Το να θέλουμε να γίνουμε άλλοι από αυτοί που είμαστε ή να ολοκληρωθούμε έξω από τη λογική της ζωής, το να μην αναγνωρίζεται στον «άλλον» η ελευθερία του να είναι και να μένει «άλλος» συνιστά για μερικούς μετα-ανθρώπινη (post-human) αλαζονεία.

Από την άλλη δεν μπορεί και δεν πρέπει να γίνουμε «σκλάβοι της μελλοντικής ανθρωπότητας», δηλαδή να μετατρέψουμε τη δική μας επιθυμία σε άλλοθι για ένα βιολογικό απολυταρχισμό ή καλύτερα για μια βιολογική Αποκάλυψη που θα αφορά τη «βελτίωση των απο/επι/γόνων μας».

Στο όνομα της ελευθερίας στην ποιότητα ζωής των αυριανών ανθρώπων αναμιγνύουμε επικίνδυνα κατάλοιπα μαγείας, ευγονικές τυραννίες και επιστημονικές αλχημείες.

Η κλωνοποίηση είναι παιδί του πολιτισμού, της προόδου. Η επινόηση του μέλλοντός μας, η (προ)κατασκευή πανομοιότυπων ή ομοιαζόντων με άνθρωπο πλασμάτων συνδέεται με την αποκληρονομοποίηση των κληρονομικών δεδομένων, με το δικαίωμα καθενός να γνωρίζει τις βιολογικές του ρίζες δηλαδή με την ίδια την αυτογνωσία του ανθρώπου (αλλά και των λαών και των εθνών).

Η ανασύσταση/κατασκευή όλης της ανθρώπινης φυλής μοιάζει να πλησιάζει βήμα-βήμα. Ο νέο-θάνατος, η κατάψυξη των εμβρύων ή των νεκρών, οι συνθετικοί γόνοι, τα μηχανικά πρόσθετα μεταβάλλουν το ίδιο το περιεχόμενο του όρου «ανθρωπότητα» καθώς ο άνθρωπος είναι εν μέρει πρωτόπλασμα και εν μέρει τρανζίστορ. Η σχεδόν ατέρμονη δυνατότητα παρέμβασης της τεχνοεπιστήμης πάνω στον «φυσικό άνθρωπο» επαναφέρει το ερώτημα «τί είδους άνθρωπο θέλουμε να κατασκευάσουμε»; Κάθε μοντέλο στο οποίο υπερέχει το ανθρώπινο μέρος χαρακτηρίζεται «προθετικό» και κάθε μοντέλο όπου το μηχανικό μέρος κατισχύει ονομάζεται «πληκτρολόγιο» (Cyborg). Η ανθρωποποίηση της τεχνολογίας ή η μηχανοποίηση του ανθρώπου θέτουν τους δικούς τους προβληματισμούς καθώς η βιοεξέλιξη, η ιστοριοεξέλιξη και η τεχνοεξέλιξη διέπονται από άλλες αρχές. Ο αυριανός άνθρωπος φαίνεται να γεννιέται μέσα στο εργαστήριο και να μην «πλάθεται» μέσα (και από) στις ιστορικοκοινωνικές συνθήκες.

Η επιλογή μέσα στο φυσικό άνθρωπο, στον τεχνικό/τεχνητό άνθρωπο και στη μέση λύση δεν είναι πάντοτε

εύκολη. Η γενετική κατηγορείται ότι στον τομέα της κλωνοποίησης, δημιουργεί σχέσεις δουλείας, ασύμβατες με τα ανθρώπινα δικαιώματα και την αξιοπρέπεια του ανθρώπου. Ο γενετικός κατασκευαστής (κύριος του «υλικού») μετατρέπεται και σε ιδιοκτήτη των γονιδίων του «άλλου».

Κρίσιμο το δίλημμα: επιλέγουμε βιοτεχνολογίες για την ελευθερία του ανθρώπου ή ελευθερίες ανάλογες με τη βιοτεχνολογία;

Κίνδυνοι και ηθική ευθύνη συνιστούν το δίπολο της πρόβλεψης σε «κοινωνίες ρίσκου».

Με ποιο όπλο/κριτήριο ο αυτόνομος και ελεύθερος άνθρωπος θα βγει από το δίλημμα;

Με «γενετικό συντηρητισμό», με ιστορική συνείδηση, με ηθικοκοινωνική υπέρβαση ή με απόλυτη εμπιστοσύνη στην επιστημονική διαχείριση του «είδους»;

Η καλή φύση («ως δέον») και η κακή αφύσικη επιστήμη; Η κακή φύση («ως είναι») και η καλή ολιστική επιστήμη;

Οι ρατσιστικοί δαίμονες της επιλογής δεν αναχαιτίζονται εύκολα από το δίκαιο. Οι βιολόγοι και οι πολιτικοί έχουν συνήθως τη δύναμη να υπερβαίνουν το κοινωνικό και θεσμικό πλαίσιο και να επιβάλλουν δικούς τους κανόνες. Άλλωστε είναι δύσκολο «να διακρίνεις το νομικό δρόμο μέσα στον ηθικό βάλτο».

Οι φόβοι που συνοδεύουν τις ανακαλύψεις και τις βιοϊατρικές εξελίξεις (και που σχετίζονται με τη γενετική τεχνολογία και την υποβοηθούμενη αναπαραγωγή) αφορούν τους κινδύνους κατάχρησης. Τα δικαιώματά μας δεν κινδυνεύουν σήμερα τόσο πολύ από τις πολιτικές εκτροπές όσο από τις επιστημονικές ανεξέλεγκτες παρεκκλίσεις.

Το (βιο)δίκαιο τρέχει να προλάβει τη (βιο)ηθική. Η (βιο)τεχνολογία ανατρέπει τις νομικές σταθερές (πρόσωπο/πράγμα, άνδρας/γυναίκα, ζωή/θάνατος). Όλοι ζητούν αλλά και όλοι φοβούνται τη νομοθετική ρύθμιση. Οι νόμοι για τη βιοηθική πρέπει να προσαρμόζονται στις μελλοντικές εξελίξεις της επιστήμης. Δηλαδή το «βιοδίκαιο» θα μετατραπεί σε εργαλείο διαχείρισης των κοινωνικών επιπτώσεων από τις νέες τεχνολογίες. Θα έχει συνεπώς και ηθικό χαρακτήρα.

Ανάμεσα στο (βιολογικό) σώμα και στο (νομικό) πρόσωπο το δίκαιο δύσκολα ισορροπεί εάν δεν προϋπάρχει μια φιλοσοφική θέση. Στο σημείο αυτό, το βιοδίκαιο συναντιέται –ίσως– με το φυσικό δίκαιο. Διαφορετικά το νέο αυτό δίκαιο θάχει χάσει τη συμβολική του διάσταση και μόνο «δίκαιο» δεν θα είναι, αφού αντί για αξίες και κανονιστικά πρότυπα θα διαθέτει μόνο «τεχνικές». Έτσι π.χ. η θεωρία για τα δικαιώματα του ανθρώπου κινδυνεύει να αντικατασταθεί από τα δικαιώματα του ανθρω-

που σύμφωνα με τις γενετικές του προδιαθέσεις, δηλαδή ο νομικός πολιτισμός θα υποκύψει στην τεχνολογία.

Η επιστήμη ούτε επιβεβαιώνει ούτε αντιτάσσεται στην ηθική. Ο πειραματισμός ανέκαθεν συνιστούσε «τίμημα» ή σκλαβιάς ή ελευθερίας, γι' αυτό και πρέπει να γίνεται ύστερα από σοβαρό διάλογο ανάμεσα στους ειδικούς, στην κοινωνία και στους διεθνείς οργανισμούς.

Οι ρατσιστικές ή εξουσιαστικές συνέπειες της γενετικής είναι λίγο-πολύ γνωστές.

Οι διακρίσεις σε βάρος προσώπου με βάση το γενετικό κληρονομικό υλικό πρέπει να απαγορευθούν, όχι μόνο στο νομικό επίπεδο, αλλά και στην (κοινωνική) συνείδηση.

Τα ηθικά προβλήματα που γεννιούνται από τις συγκρουόμενες αξίες στο θέμα της «κλωνοποίησης» δεν πρέπει να μας οδηγήσουν στη μη-έρευνα αλλά στη ρύθμιση. Η επανάσταση των εργαστηρίων διεκδικεί τη δική της απόλυτη ηθική.

Η ηθική όμως ερμηνεία των νέων επιτευγμάτων σχετίζεται, όχι μόνο με τους ηθικούς κανόνες ή τις ηθικές συνειδήσεις, αλλά κυρίως με τους ηθικούς στόχους.

Η παθητική αποδοχή της μοίρας («αυτοί είμαστε») ή η αναδοχή της πρόκλησης να «γίνουμε αυτό που θέλουμε» εμπλέκει κοινωνικές αξιολογήσεις.

Η ισότητα και ελευθερία δεν πρέπει να ταυτίζονται με τη γενετική μοίρα.

Η προστασία της επιστημονικής ελευθερίας και σκέψης από τη μια, αλλά και ο σεβασμός στην αξία της ηθικής προσωπικότητας του ανθρώπου από την άλλη (ως μοναδικής οντότητας, ως ειδοποιού διαφοράς) μπορούν είτε να συμπορευθούν είτε να συγκρουσθούν. Πρόκειται για ένα κρίσιμο ζήτημα χάραξης ορίων.

Η διάκριση των γονιδίων σε «χρήσιμα» και «μη» κατακερματίζει την ανθρώπινη ύπαρξη, το «όλον», σε επιμέρους στοιχεία.

Διασπά την ενότητα της ανθρώπινης ύπαρξης.

Ο «νέος τύπος ανθρώπου», ο άνθρωπος-κλώνος (με χαρακτήρα κλώνου;), ο βιονικός άνθρωπος, ο άνθρωπος-πληκτρολόγιο (cyborg), ο υπεράνθρωπος ή ο τέλειος άνθρωπος συμβολίζει τη –μετά την Πτώση– αναζήτηση της (τεχνητής) αθανασίας, της «κρυμμένης γνώσης», της ανώτερης συνείδησης, λένε οι μεν.

Ο γονιδιακός άνθρωπος, ως προϊόν της επιστήμης και όχι της ιστορίας θα έχει έναν «προγραμματισμό» που θα υπερβαίνει την κοινωνική συνείδηση και θα διαμορφώνει συνθήκες άλλης μορφής ρατσισμού, του χυδαίου γενετικού υπερκαθορισμού. Η ευγονική του καλού, η δημοκρατία των τέλειων όντων, η ιατροποίηση και μηχανοποίηση του ανθρώπου, η κατάργηση του ιδιωτικού

χώρου, η προκρούστεια λογική του ανθρώπου-πρότυπο (που παραγγέλλουμε κατά βούληση και με το κομμάτι) δεν αποτελεί όνειρο αλλά εφιάλτη, ισχυρίζονται οι δε.

Τα κλωνοποιημένα πλάσματα θα έχουν το ίδιο γενετικό υλικό, αλλά όχι την ίδια προσωπικότητα με τον δότη, επανέρχονται οι πρώτοι.

Ο μετα-άνθρωπος (post human being) είναι τελικά ο αληθινός άνθρωπος και ο καλύτερος δρόμος για την ανεύρεση της ουσιαστικής αλήθειας γύρω από την ουσία του ανθρώπου, προσθέτουν.

Το γονιδίωμα θα μας (από)δείξει «τί είναι ο άνθρωπος» ή «τι σημαίνει να είσαι άνθρωπος»; ανταπαντούν ερωτώντες οι δεύτεροι.

Στο ερώτημα «τί τελικά κερδίζουμε ως ανθρωπότητα από την κλωνοποίηση;» δεν είναι εύκολο ν' απαντήσουμε με ηθικά –και μόνον– επιχειρήματα ή με αφορισμούς, ή με παραπομπή στην κοινή γνώμη.

Πρέπει να μεταθέσουμε το βάρος από τη λύση στη θέση του προβλήματος. Άλλο τα επιτεύγματα της επιστήμης κι άλλο η πρόοδος της ανθρωπότητας.

Πόσο όμως είμαστε έτοιμοι για μια νέα προσέγγιση όχι μόνον της βιοπροέλευσης αλλά κυρίως της βιοκατεύθυνσης του ανθρώπου; Αυτό είναι το κρίσιμο ερώτημα.

Δεν είναι λοιπόν η Γενετική που φοβόμαστε. Τον εαυτόν μας τρέμουμε.

Βιβλιογραφία

- Αλαχιώτη Στ. Κλώνος. Η όγδοη ημέρα της δημιουργίας. *Ρεύματα* 1998, 1:9–37
- Ανικνεύσεις. *Αφιέρωμα* 25, 1998
- Βάρκα-Αδάμη Αλ. Βιονική και Δίκαιο. *Ελλ Δικαιοσ* 2002, 43:663–674
- Bernard J. *Η βιονική*. Dominos, Αθήνα, 1996
- Δάλλα-Βοργιά Π. Σύμβαση για την προστασία των ανθρώπινων δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας του ανθρώπου σε σχέση με την εφαρμογή της βιολογίας και της Ιατρικής. *Νομ Βήμα* 1999, 47:873–878
- Duster Tr. *Backdoor to Eugenics*. Routledge, London, 1990
- Edelman B. Genetique et liberte. *Droits* 1991, 13:31–33
- Επιβατιανού Π. Ιατρικό Δίκαιο. *Δεοντολογία και Προβληματική*. Δεύτερη έκδοση. Θεσσαλονίκη, 1989
- Fondation Marangopoulos pour les Droits de l' Homme. *Experimentation biomédicale et Droits de l' Homme*. PUF, Paris, 1988
- Fagot-Largeault A. *L' homme bio-ethique*. PUF, Paris, 1985
- Freeman MDA. Legal and Philosophical Frameworks for medical decision-making. *Med Eth Law*, 1981:3–10
- Hottos G. Le paradigme bioethique. *Une ethique pour la technoscience*. De Boeck, Bruxelles, 1990
- Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα δικαιώματα του Ανθρώπου. *Χρονικά*. Α. Σάκκουλα, Αθήνα, 1991
- Isambert FrA. Naissance de la Bioethique aux Etats-Unis. *Prospective et Sante* 1984, 31:65–69

Κουτσουμπίνα Στ. Συνταγματικά προλεγόμενα σ’ ένα ζήτημα βιοηθικής. *Διοικ Δίκη*, 1994:1089–1096

Κριάρη-Κατράνη Ισμ. *Βιοϊατρικές εξελίξεις και συνταγματικό δίκαιο*. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1994

Lavialle Chr. *De la difficulte a legiferer sur le vivant. De la bioethique au bio-droit*, 1994:13–19

Meulders-Klein MT. *La production des normes en matiere bioethique. De la bioethique au bio-droit*, 1994:64–68

Neinrinck Cl. *Le droit a la recherche de ses categories. De la bioethique au bio-droit*, 1994:153–155

Ουτοπία. Αφιέρωμα: *Το φαινόμενο της ζωής*. Αθήνα, 2002

Πανούση Γ. Η εγκληματολογική έρευνα. *Μήνυμα στην Εγκληματολογία*, 1995:121–140

Revillard M. Droit de reproduction. *Droit de l’ homme et medecine*, 1984:76–82

Ribes Br. Biology and ethics. UNESCO, Paris, 1978

Rouzioux JM. *Les essais des nouveaux medicaments chez l’ homme*. Masson, Paris, 1978

Χαραλαμπάκη Αρ. *Ιατρική ευθύνη και Δεοντολογία*. Α. Σάκκουλα, Αθήνα, 1993

Corresponding author: G.Ap. Panousis, Department of Communication and MM, University of Athens, Athens, Greece